

Tautosakos darbai 65, 2023, p. 128–144
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.23.65.06>

Jaunimo neformalių savilaidos leidinių *fanzinų* atsiradimas ir paplitimas Lietuvoje

AUŠRA KAIRAITYTĖ-UŽUPĖ

Vilniaus universiteto Kauno fakultetas

ausra.kairaityte-uzupe@knf.vu.lt

<https://orcid.org/0000-0002-3585-3172>

EGIDIJA RAMANAUSKAITĖ

Vilniaus universiteto Kauno fakultetas

egidija.kiskina@knf.vu.lt

<https://orcid.org/0000-0001-6814-8667>

SANTRAUKA. Straipsnyje pristatomas Lietuvos jaunimo leistų neformalių laikraščių-fanzinų reiškinys, gyvavęs XX a. 7–10 dešimtmečiais. Pasitelkus suskaitmenintą fanzinų kolekciją, kurią sudaro 500 laikraščių, atstovaujančių roko muzikos, pankų, fantastų ir kitoms subkultūroms, ir papildomus šaltinius, taikant teksto analizės ir etnografinius tyrimo metodus (klausymą, tikslinius pokalbius su kūrėjais, leidėjais ir kolekcininkais), analizuojama fanzinų kilmė, jų paplitimas Lietuvoje ir laikraščių leidimo paskatos.

Pagrindiniai tyrimo rezultatai parodė, kad aktyviausias fanzinų leidybos laikotarpis Lietuvoje buvo 1990–2004 m., kai po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo plito jaunimo subkultūrinės saviraiškos banga; reiškinys būdingas ne vien didiesiems Lietuvos miestams, bet ir regionams. Pagrindinės kūrimo paskatos sietinos su jaunimo poreikiu skleisti sau svarbias kultūrinio gyvenimo aktualijas, nepristatomas oficialiosios spaudos, išreikšti kūrybinį potencialą, susipažinti su bendraminčiais.

RAKTAŽODŽIAI: fanzinai, neformalioji leidyba, jaunimas, subkultūra.

The Emergence and Prevalence of Informal Youth Self-published Fanzines in Lithuania

ABSTRACT. The article presents the phenomenon of informal newspapers fanzines published by the Lithuanian youth. Using a digitized collection of 500 fanzines from the 1990s and additional sources representing rock music, punk, science-fiction, and other subcultures, employing certain methods of textual analysis and ethnographic research (questionnaires, targeted interviews with *zinesters*, publishers, and collectors), the article analyses emergence of fanzines, their prevalence in Lithuania, and motivation for their publishing.

The main results of the research show that the most active period of fanzine-publishing in Lithuania was 1990–2004 when a wave of subcultural self-expression among young people was spreading after the restoration of Lithuania's independence. Fanzines as a phenomenon

were characteristic not only of Lithuania's major cities, but also of its regions. The main motivation to create fanzines signifies young people's need to disseminate the issues of cultural life important to them yet absent from the official press, to express their creative potential, and to broaden their circle of the like-minded people.

KEYWORDS: fanzines, informal publishing, youth, subculture.

ĮVADAS

Šio straipsnio tyrimų objektas – Lietuvos jaunimo kurti ir platinti savilaidos leidiniai fanzinais. Straipsnio tikslas – pristatyti Lietuvos neformalaus jaunimo leistų fanzinų reiškinį, jo atsiradimą ir paplitimą Lietuvoje. Tikslas sieksime: 1) atskleidamos reiškinio paplitimo istoriją Lietuvoje, 2) aiškindamosi plitimo tendencijas ir jų kūrimo paskatas.

Terminas *fanzinas* – tai anglišku žodžių *fan* („mėgėjas“) ir *magazine* („žurnalas“) junginys. Sutrumpintai fanzinais dar vadinami ziniais. Lietuviškoje Naujųjų mokslinių duomenų bazėje *fanzinas* apibūdinamas kaip „neprofesionalus leidinys, kurį leidžia tam tikro literatūros žanro, muzikos pakraipos ir pan. mėgėjai“ (NSDB: fanzinas). Tačiau fanzinus tyrinėjantys mokslininkai mini, kad nėra vieno aiškesnio apibrėžimo, visapusiškai apibūdinančio fanzinus, kadangi jų kūrimas, gamyba, leidyba, platinimo būdai ir paskirtis, skleidžiamos idėjos, vyraujančios temos, sociokultūrinis gyvavimo laukas apima daugybę įvairių aspektų. Vieną iš populiariausių ir paprasčiausių apibūdinimų pateikė amerikietišku fanzinų tyrinėtojas Stephenas Duncombe'as knygoje *Notes from the Underground: Zines and the Politics of Alternative Culture* (liet. *Pastabos iš pogrindžio: fanzinais ir alternatyviosios kultūros politika*): fanzinus jis vadina nekomerciniais, neprofesionaliais, nedidelio tiražo žurnalais, kuriama, leidžiamais ir platinamais pačių kūrėjų (Duncombe 1997: 10–11).

Pasaulyje pirmieji fanzinais atsirado XX a. 3–4 dešimtmečiais. Nors dėl tikslios pirmojo pasirodymo datos nesutariama, idėjos pradžia siejama su 1926 m. Jungtinėje Amerikos Valstijose pasirodžiusiu mokslinės fantastikos žanro leidiniu *Amazing stories* (liet. *Nuostabios istorijos*): jo autorius Hugo Gernsbackas ėmė kviesti fantastikos mėgėjus publikuoti savos kūrybos istorijas. 3-iajame dešimtmetyje fantastų klubai pradėjo kurti ir platinti pirmuosius fanzinus. Pavyzdžiui, 3–4 dešimtmečiuose aktyviai veikęs Čikagos fantastų klubas „The Science Correspondence Club“ (liet. „Mokslo korespondencijos klubas“) išleido vieną pirmųjų mokslinės fantastikos fanzinų *The Comet* (liet. *Kometa*). Manoma, kad leidinio idėja ir pobūdis tapo pavyzdžiu kitiems, vėliau leistiems, fantastikos žanro fanzinams, o sukurta nauja dauginimo technologija (angl. *mimeograph printing technology*) atvėrė galimybes nebrangiai kopijuoti ir platinti leidinius nedidelėje, bendromis idėjomis besidalinančioje asmenų grupėje (Steinberg et al. 2006: 478). Naujos galimybės

dauginti leidinius ir plintantys alternatyvūs kultūriniai, socialiniai judėjimai lėmė ir kitas jaunimo kultūros sritis apimančių fanzinų, komiksų bei muzikos fanzinų išpopuliarėjimą 7–8 dešimtmečiais. Šio meto alternatyvioji spauda padėjo pamatus ir 9-ajame dešimtmetyje leistiems fanzinams.

Užsienio mokslinėje literatūroje fanzinai tyrinėjami labai įvairiais aspektais. Nemažai dėmesio skiriama jiems kaip alternatyviosios jaunimo kultūros reiškiniui, oponuojančiam populiariosios kultūros normoms ir standartams, – pavyzdžiui, amerikiečių fanzinai tyrinėjami kaip išskirtinė alternatyviosios kultūros raiška (Duncombe 1997), analizuojami pirmieji pankų fanzinai ir jų reikšmė britų kultūrai (Worley 2015, 2018, 2020), DIY (angl. *Do It Yourself* – pasidaryk pats) kultūra ir pankų fanzinų paplitimas Portugalijoje (Guerra, Quintela 2014, 2020; Quintela, Guerra 2016), vėlyvojo socialistinio ir posocialistinio laikotarpio savilaidos leidiniai ir fanzinai Vidurio ir Rytų Europoje¹. Kai kada susitelkiama į atskirų subkultūrinių grupių idėjų sklaidą, analizuojami skirtingo žanro fanzinai – pavyzdžiui, feminizmo (Siročić 2019; Chester 2002), futbolo (Haynes 1995; Millward 2008), muzikos fanų (Ryan 2015) ir kiti. Naujausiuose mokslo tyrimuose aprėpiami ne tik sociokultūros, subkultūros, tapatybės diskursai, bet ir kiti fanzinų aspektai, akcentuojama gamybos proceso, juos kuriant naudojamų medžiagų reikšmė ir svarba (Hroch, Carpentier 2021), tiriama nestandartinė jų kalba (Androutopoulos 2000), komunikacinė funkcija (Weinstein 2000; Kahn-Harris 2007), poveikis viešosioms erdvėms (Vivant 2018), fanzinų kolekcionavimo reiškinys (Ryan 2015). Vis dažniau keliamas fanzinų kaip vienos iš jaunimo kultūrinės raiškos formų kaupimo ir išsaugojimo svarbos klausimas (Koh 2008; Stoddart et al. 2013; Art Libraries Journal 2018 ir kt.).

Lietuvos žiniasklaidoje apie fanzinius pradėta rašyti XX a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje. Jaunimui skirtuose periodiniuose laikraščiuose ir žurnaluose buvo pristatyti pirmieji Lietuvos fanzinai – pavyzdžiui, jų pavadinimai, platinimo būdai aprašomi kultūros ir meno savaitraščio *Nemunas* numeriuose (Nemunas 1989, 1991), subkultūros, jos idėjos, leidžiamų fanzinų pobūdis pateikiamas žurnale *Moksleivis* (Kunčinas 1995a, 1995b) ar specialiojo *Lietuvos ryto* priedo jaunimui *Mes!* puslapiuose (Liogė 1993; Mizaras 1993a, 1993b, 1993c, 1994a, 1994b). Vienas pirmųjų bandymų kataloguoti ir aprašyti Lietuvos fanzinius – andergraundo muzikos žurnalisto ir prodiuserio Aleksandro Kušniro 1994 m. sudarytas Sovietų Sąjungoje ir posovietinėse šalyse leidžiamų muzikinės krypties savilaidos leidinių ir fanzinų

.....
 1 Šio meto savilaidos leidinių ir fanzinų tyrimams Vidurio ir Rytų Europoje skirti du mokslinio žurnalo *Forum Historiae* numeriai: juose savilaidos leidiniai, fanzinai tyrinėjami istoriniu ir tarpdisciplininiu aspektu (Forum Historiae 2020a), aptariamoms komunizmo ir kapitalizmo, socializmo ir posocializmo, Rytų ir Vakarų, savilaidos ir fanzino dichotomijos (Forum Historiae 2020b).

katalogas². 1996 m. Vilniuje apgintas Lietuvos fanzinus nagrinėjantis bakalauro darbas: jame išsamiai aprašomi ir klasifikuojami Lietuvoje 1988–1996 m. platinti fanzinai (Liogė 1996). 9–10 dešimtmečiais Lietuvoje platintų fanzinų kultūrą aptarė Gintautas Mažeikis (1999). Kiek daugiau Lietuvos fanzinai tyrinėti subkultūrų studijų kontekste. Neformalus laikraštėliai pristatyti kaip grupių kultūrinio tapatumo sudėtinė dalis (Ramanauskaitė 2004b), pasaulėžiūros idėjų išraiška (Ramanauskaitė 2004a: 37). Buvo analizuoti pankų subkultūros fanzinų bruožai ir jų raiškos formos (Šatūnienė 2009: 144–155; 2011: 220–222), išskirti individualūs metalistų subkultūros fanzinų ir sociokultūriniai tapatybės ryšiai (Liubinienė 2009). Tačiau išsamių sisteminių bei lyginamųjų neformalių Lietuvos jaunimo kurtų fanzinų tyrimų dar nėra atlikta.

Viena iš priežasčių, lėmusių negausius lietuviškųjų fanzinų tyrimus, galėjo būti jų neprieinamumas platesnei auditorijai. (Popieriniai leidiniai būdavo platinami neoficialiai, dažnai nedideliame rate, o jų tiražas svyruodavo vos nuo kelių iki keliasdešimties egzempliorių.) Nuo pat atsiradimo Lietuvoje ir gyvavimo pradžios fanzinai nebuvo nuosekliai renkami, kaupiami ar saugomi mokslinių tyrimų tikslais. Tačiau susidomėjimas jų istorijos ir kultūros tyrimais stiprėja, tad juos rinkti ir išsaugoti darosi vis reikšmingiau. Sukauptas kolekcijas patys kūrėjai ir kolekcininkai skaitmenina ir publikuoja internete³, kuriamos fanzinų kūrėjus ir skaitytojus vienijančios grupės ir socialinių tinklų paskyros⁴, rengiamos parodos⁵, organizuojamos dirbtuvės⁶.

Surinkti ir suskaitmeninti fanzinai paskatino iš naujo pažvelgti į šį reiškinį kaip į reikšmingą neformaliosios jaunimo kultūros dalį, atskleidžiančią jaunimo kultūrinių grupių, pavienių kūrėjų mintis apie savo laikmetį, kasdienybę, vertybes ir pasaulėžiūrą. Straipsnyje plačiau nagrinėjamas fanzinų paplitimas bei reikšmė vėlyvojo sovietmečio ir pirmojo Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečio sociokultūriniame kontekste. Išsamūs fanzinų tyrimai padės giliau pažinti ir suprasti jaunimo kultūrą, suteiks galimybę plėsti etnologijos mokslo žinias apie šį jaunimo kultūros reiškinį, gyvavusį prieš atsirandant ir išplintant elektroninėms komunikacijos priemonėms. Tolesni fanzinų tyrimai leis išplėsti Lietuvos etnologijos mokslą, geriau suprasti subkultūrinę jų kūrėjų tapatybę.

-
- 2 Lietuvos muzikiniai leidiniai kataloge neminimi (Кушниця 1991). Kauno savilaidos leidinių apžvalga pateikiama tik antrajame, išsamiau papildytame, katalogo leidime (Кушниця 1994: 37–38).
 - 3 XX a. 10-ojo dešimtmečio *death*, *thrash*, *black*, *heavy* ir *progressive* metalo bei industrinės muzikos fanzinų skenuota kolekcija, taip pat straipsniai, interviu su metalo grupėmis ir fanzinų redaktoriams pateikiami interneto svetainėje „Press of Darkness“ [1].
 - 4 2019 m. socialiniame tinkle „Facebook“ sukurta paskyra „Zinai“, siekiant „iš užmaršties ištraukti ir iš naujo pristatyti pačius įvairiausių 90-ųjų zinus“ [2].
 - 5 Pavyzdžiui, 2015 m. balandžio 1 d. Užupio meno inkubatoriuje vyko „30' zinų paroda“ [3].
 - 6 2022 m. liepos 1 d., per Kauno *urban* muzikos ir meno festivalį „Audra“, Kauno menininkų namuose vyko modernių zinų dirbtuvės [4].

TYRIMO DUOMENYS IR METODAI

Šio straipsnio pagrindą sudaro straipsnio autorių ir pagalbinių⁷ surinkta ir suskaitmeninta daugiausia XX a. 10-ojo dešimtmečio savilaidos laikraštėlių kolekcija, pateikiama Skaitmeninėje Lietuvos jaunimo kultūros archyvo (JAUKA) duomenų bazėje [5]. Joje surinkta ir suskaitmeninta daugiau nei 500 unikalių Lietuvoje plintų savilaidos leidinių – fanzinų, jų priedų, taip pat saugomi leidinių originalai, skirti kopijuoti, skrajutės, bukletai, katalogai, naujienlaiškiai, kiti jaunimo kultūros grupių dokumentai, jaunimo kultūros grupėms aktualūs ar jų idėjas įprasminantys knygų vertimai, eilėraščiai, žurnalai ir kita medžiaga. Atliekant tyrimą papildomai pasitelkta daugiau nei 300 leidinių, nepatekusių į JAUKA duomenų bazę, surinktų internete ir iš pateikėjų. Naudotasi skaitmeniniais duomenų sisteminimo metodais (laikmačiu ir žemėlapiu), fanzinų teksto analizės metodais (turinio analize, temų analize) ir etnografiniais lauko tyrimo metodais (klausimynu, pokalbiu su fanzinų kūrėjais ir leidėjais).

Etnografinis lauko tyrimas atliktas 2021–2022 m., vykdant projektą „Lietuvos jaunimo neformalių savilaidos laikraštėlių („fanzinų“) duomenų bazės sukūrimas, atvėrimas visuomenei ir reiškinių tyrimai“. Apklausta 30 pateikėjų – fanzinų kolekcininkų ir leidėjų, gyvenančių skirtinguose Lietuvos miestuose. Siekiant geriau suprasti šį reiškinį, buvo atliekama kokybinė interviu ir fanzinų tekstų analizė. Turinio analizė leido išskirti dominuojančius subkultūros stilius (pavyzdžiui, metalistų, pankų, fantastų fanzinai), susisteminti juos pagal leidimo metus ir vietą, įvertinti jų sklaidą ir plitimą. Temų analizė buvo naudojama analizuojant interviu tekstus, siekiant išsiaiškinti svarbiausias paskatas kurti šiuos leidinius.

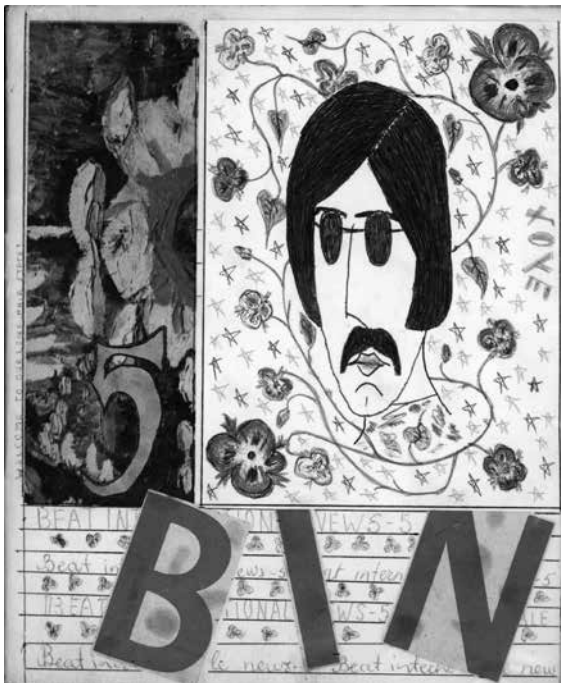
Straipsnyje, pristatant įvairių jaunimo kultūrinių grupių kurtus leidinius fanzinius, terminai *leidyba* ir *leidinys* vartojami sąlygiškai. Jaunimo kurti ir platinti fanzinai – tai mėgėjiški, oficialiai neregistruojami leidiniai, juose paprastai nesilaikoma oficialiosios leidybos standartų. Netgi priešingai: jų kūrimo būdas, t. y. pavadinimų, antraščių, stulpelių, iliustracijų išdėstymas horizontaliai, vertikaliai, įstrižai ir pan., prieštarauja dominuojančiai oficialiosios spaudos estetikai, o vartojama necenzūrinė kalba, sąmoningai ar nesąmoningai paliekamos rašybos klaidos neatitinka vyraujančių kalbos normų. Tokia kūrimo koncepcija, Mateuszo Flonto vadinama vizualine, lingvistine (anti)estetika, liudija, kad fanzinai tampa savotiška maišto prieš vyraujančius spaudos standartus ar kalbos normas forma (Flont 2017). Šie leidiniai, atsiduriantys dominuojančios kultūros šešėlyje, žymi „laisvą erdvę“ – tokią, kurioje, pasitelkus vaizduotę, galima eksperimentuoti, kurti naujus idealistiško mąstymo būdus, bendrauti tarpusavyje (Duncombe 1997: 204–205).

7 Straipsnio autoriai dėkoja fanzinų kūrėjai etnologei Aurelijai Dagilytei, padėjusiai surinkti ir klasifikuoti laikraštėlius.

Pasak alternatyviosios žiniasklaidos tyrėjos ir fanzinų kolekcininkės, kūrėjos ir leidėjos (*zinistės*⁸) Julie Bartel, visiems fanzinams bendra ne siekti pelno, o patenkinti kūrėjų aistrą ir begalinį norą juos kurti, norą būti išgirštiesiems (Bartel 2004: 1–5). Taigi svarbiausia fanzinų funkcija – leisti ne tik keistis informacija, nuomonėmis ar pažiūromis, bet ir komunikuoti bendraminčių grupėms (Atton 2001).

PIRMIEJI FANZINAI LIETUVOJE

Lietuvoje fanzinams artimų savilaidos leidinių aptiktume jau XX a. 7-ajame dešimtmetyje. Kauno hipių grupei „Company“ buvo žinomas vadinamasis *Muzikinis žurnalas BIN*, leistas jos dalyvio Kristupo, skaitytas tik artimų draugų. 1968–1970 m. sukurti šeši vienatiražiai *Muzikinio žurnalo BIN* numeriai: į mokyklinį sąsiuvinį buvo klijuojamos kitų žurnalų iškarpos su to meto vakarietišku, „beat“ grupių, kitų populiariosios muzikos atlikėjų atvaizdais, straipsnių iškarpos iš įvairių užsienio žurnalų čekų, lenkų, vokiečių, rusų ir kt. kalbomis. Suklijuoti koliažai apipavidalinti ranka pieštomis iliustracijomis ir užrašais.

Muzikinio žurnalo BIN penktojo numerio viršelis.
 JAUKA „Lietuvos žinių kolekcija“ (BIN [1970]: 1)

8 Fanzinus kuriantys asmenys (angl. *zinesters*), sekdami Vakarų kultūroje paplitusiu terminu, lietuviškai taip pat kartais pasivadina zinistais.

XX a. 8-ajame dešimtmetyje Lietuvoje ima daugėti atskirų kultūrinių grupių idėjas išsakančių leidinių; šiuo metu ir pasirodo pirmieji roko muzikos, fantastų kūrybos tekstai. A. Kušniras, aprašydamas Kauno savilaidą, mini, kad vienoje Kaune įsikūrusioje leidykloje neoficialiai buvo spausdinamas ir Kaune bei Maskvoje 1979–1980 m. platinamas roko žurnalas *AU*. Jo tiražas siekė 100 egzempliorių, tačiau išleisti tik trys numeriai. Leidyba nutrūko įsikišus KGB struktūroms (Кушнир 1994: 37–38). O 1979 m. Vilniuje įsikūręs mokslinės fantastikos klubas, siekdamas populiarinti fantastiką ir skatinti pradedančiuosius fantastikos rašytojus, 1981–1982 m. leido *Fantastų klubo biuletenį* [6], pristatantį klubo veiklą, fantastikos knygų bibliografiją ir jų apžvalgas, spausdinantį jaunųjų mėgėjų fantastikos žanro kūrinius ir laiškus. Leidinys buvo renkamas rašomąja mašinėle 5 egzempliorių tiražu ir platinamas klubo nariams.

Mažatiražė leidyba negavus tuometinės komunistinės organizacijos Glavlito⁹ pritarimo buvo traktuojama kaip nelegali ir neleistina veikla. Tačiau leidėjams tai nesutrukdė būti kūrybingiems. 1986 m. rugpjūčio 6 d. pasirodė vos 3 egzempliorių tiražo sąsiuvinio formato, kaip retrospektyviai vadina pats autorius, „nelegalus fantastikos fanzinas“ *Tam, kas mėgsta fantastiką*. Jame buvo publikuojama autoriaus kūryba, įvairūs apsakymai, straipsniai, eilėraščiai, kuriamos iliustracijos. Leidinys buvo perrašomas ranka per kalkę, o pirmieji jo numeriai buvo prieinami tik mažam Telšių rajono Viešvėnų miestelyje gyvenančių draugų būreliui. Kiek vėliau, 1990-aisiais, *Tam, kas mėgsta fantastiką* buvo pervadintas *Denebolos šviesa* ir jį imta su pertraukomis leisti iki 1998-ųjų vasaros 25–30 egzempliorių tiražu:

Kodėl pakeičiau fanzino pavadinimą? Tai nulėmė turbūt tai, kad ankstesnis pavadinimas asocijavosi su „stagnacijos“ laikais, o tuomet jau vyko vadinamoji „perestroika“. Be to, norėjosi fantastiškesnio pavadinimo, ne tokio jau proziško (Arnoldas, 2021-07-19).

Savilaidos leidiniai, atskirų autorių kurti vienetiniai sąsiuviniai-žurnalai ar laikraščiai kūrėjų nebuvo vadinami vakarietiškoje kultūroje paplitusiu terminu fanzinais¹⁰. Lietuvoje kūrėjai nebuvo suradę šiam reiškiniui pavadinimo, tačiau tokio pobūdžio savilaidos leidiniai (žurnalai, sąsiuviniai, laikraščiai) savo vertybinėmis idėjomis, turiniu, gamybos ir platinimo ypatumais buvo artimi fanzinams.

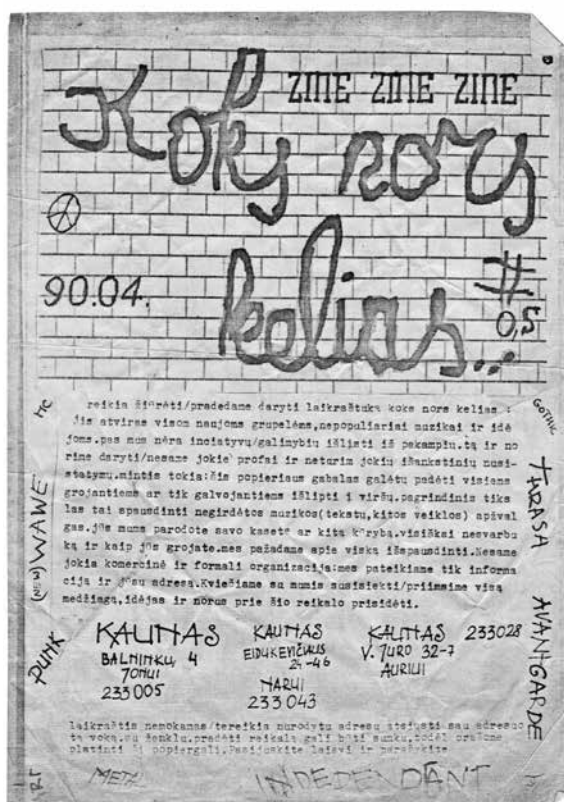
.....
9 Glavlitas – sovietinė leidinių cenzūros institucija, kontroliavusi žiniasklaidą, leidybą, platinimą ir kitką [7].

10 Terminą *fanzinas* 1940 m. spalio mėn. sukūrė ir mokslinės fantastikos fanzine pavartojo Russas Chauvenetas. Vėliau jį perėmė kitos bendruomenės [8].

Jānis Daugavietis, tyrinėjęs vieną pirmųjų savilaidai priskiriamų latvių muzikinės pakraipos leidinių *Om Vinta* (*Ot Vinta*), pasirodžiusį vėlyvuoju sovietmečiu (1987–1991) Rygoje, atkreipė dėmesį, kad Vakarų muzikiniai fanzinai ir sovietinė muzikos savilaida – tas pats reiškiny. Tiek Vakarų fanzinai, tiek sovietmečio savilaida buvo kuriama ir platinama tais pačiais būdais, sutapo šių leidinių vertybės ir ideologija. Vienintelis savilaidos ypatumas – techninės leidinių dizaino, gamybos detalės ir kitoks oficialiosios valdžios požiūris į šios rūšies leidybą (Daugavietis 2022: 91). Vakaruose, priešingai nei Sovietų Sąjungoje, fanzinų leidyba nebuvo kontroliuojama ar draudžiama.

Lietuvoje skirtingų neformalių jaunimo kultūrinių grupių (subkultūrų) savilaidos leidiniai fanzinais, fenziniais (sutrumpintai ziniais, fenzais), sekant Vakarų kultūros pavyzdžiu, pradedami vadinti XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje – 10-ojo pradžioje, prasidėjus Lietuvos nepriklausomybės judėjimui. Pavyzdžiui, pirmasis pankrokro muzikai skirtas leidinio *Mūsų ašigalyje* numeris, pasirodęs 1988 m. rugsėjį Vilniuje, vadinamas „pankkronika fanzin“ (*Mūsų ašigalyje* 1988a: 1), spalio numeris – fanzinu, fenzinu (*Mūsų ašigalyje* 1988b: 1–2). Pasak jo leidėjo, „zinas buvo skirtas pankrokui ir kitoms underground’inės muzikos rūšims, zinas buvo antisovietinis, deklaravo „Laisvę Lietuvai!“, taip pat buvo rašoma ir apie underground’inį avangardinį meną“ (Nerijus, 2022-03-30). 1989 m. išleistame pirmajame fantastikos mėgėjų *Informacinio laiško fantastų klubams* numeryje (nuo antrojo numerio leidinį imta vadinti *InfoSFera*) skaitytojai supažindinami tiek su terminu *fanzinas*, tiek su fantastikos mėgėjų judėjimu, atsiradusiu JAV (Beresnevičius 1989: 2). Vis dėlto pirmieji *InfoSFeros* numeriai vadinti ne fanzinu, o lapeliu (ten pat: 3), informaciniu laišku (*InfoSFera* 1989: 4), o jau nuo 1990-ųjų – leidiniu, artimu fanzinui (*InfoSFera* 1990: 1). Jaunimo kultūros grupių neformaliai leidžiamiems mėgėjiškiems leidiniams įvardyti buvo vartojamas ir angliškasis žodis, reiškiantis žurnalą, – *magazine*. Pavyzdžiui, pirmasis metalistų muzikos leidinio *Metall’Em All* numeris, išleistas 1990 m. Veisiejuose, pavadintas *underground magazine* (*Metall’Em All* 1990: 1). O tais pačiais metais Kaune pasirodęs sunkiosios muzikos leidinys *Deathmare* pavadinamas „[p]irmuoju ir vieninteliu tikru death’n’trash zinu Lietuvoje“ (*Deathmare* 1990: 1).

1990 m. platinamos ir skrajutės-kvietimai, pranešantys apie ketinamus kurti naujus fanzinius. Pavyzdžiui, alternatyviosios kultūros fanzino *KNK* (*Koks Nors Kelias*), „savo dvasia artimiausio punk subkultūrai“ (Nerijus, 2022-03-16), kūrėjai 1990-ųjų balandį dalijasi kvietimu atsiųsti nepopuliarios, negirdėtos muzikos grupių audiokasečių ar kitaip skleisti jų kūrybą – jos apžvalga galėtų būti spausdinama naujame laikraštyje (*KNK* 1990: 1).

KNK (Koks Nors Kelias) #0,5 kvietimas.

JAUKA „Lietuvos žinių kolekcija“ (KNK 1990: 1)

10-ajame dešimtmetyje Lietuvos alternatyviojo jaunimo kuriamus fanzinius imama vadinti įvairiai. Paviieniai leidiniai dažnai pavadinami pagal pobūdį, muzikos stilių, veiklos tematiką (pavyzdžiui, metalo muzikos fanzinai vadinami metalziniais, fantastų – fentezi ziniais) ar tam tikrus išskirtinius požymius. Fantastų leidinio *Dorado raganos* kūrėjos, siekdamos pabrėžti, jog fanziną kuria tik moterys, pirmąjį numerį pavadino femzinu (DR 1994: 1); tiesa, pasirinkusios tokį žodį jos sulaukė kritikos dėl feministinių pažiūrų (Audronė, 2021-08-30). O fantastų klubo „Fajetai“, daugiausia leidžiančio ir platinančio fanzinius, keturių puslapių 1996 m. balandžio leidinys buvo pristatomas kaip *InfoSFeros* fanzino parodija (Paskutinis šauksmas 1996: 4) ir pavadintas fajetiziniu. Kartais jaunimo kuriamiems leidiniams įvardyti būdavo pasitelkiamos kūrybiškos išvalgos. Fanzino *Humus* kūrėjai angliškąjį žodį *maga-zine* išverčia į lietuvių kalbą, išskaido žodį (žur-nalas) ir fanziną pavadina nalu: „Jūsų rankose dabar yra pats prasčiausias nalas (kitur tokio pobūdžio leidinys vadinamas – zine) Lietuvoje“ (Humus: 2).

Apibendrinus surinktus duomenis matyti, kad iki XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigos fanzino ar zino terminai nebuvo vartojami mėgėjiškiems jaunimo savilai-

dos leidiniams įvardyti. Iki šio dešimtmečio pabaigos, sekant oficialiosios spaudos pavyzdžiais, vienetiniai sąsivuniai, nelegalūs mažatiražiai leidiniai vadinti muzikos žurnalais, biuleteniais, informaciniais laiškais, laikraštukais, savo kūrybos leidiniais. Atgavus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę pasklinda terminas *fanzinas*. 10-ojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje pasirodantys jaunimo neformaliosios kūrybos leidiniai jau vadinami įvairiau – vartojami fanzino, fenzino, zino pavadinimai. Viena vertus, neformalių jaunimo kultūros grupių leidinių įvardijimų įvairovė rodo dar tik kuriantis jų tradicijas ir normas, kita vertus, ji liudija kūrėjų išradingumą, kūrybinio išskirtinumo ir originalumo siekį, poreikį išsiskirti.

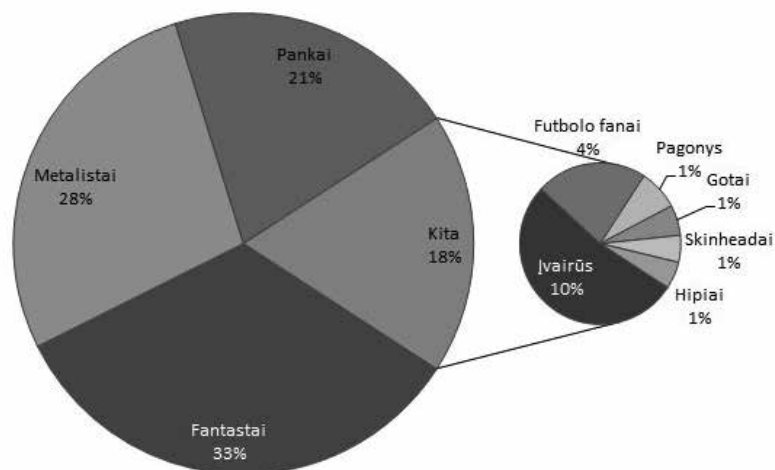
Fanzino termino išpopuliarėjimą nepriklausomoje Lietuvoje reikėtų sieti su naujomis galimybėmis nevaržomai bendrauti susirašinėjant su užsienio alternatyviosios, andergraundinės muzikos atlikėjais. Dalis fanzinų kūrėjų, siekdami perteikti vakarietiškas idėjas ar kuo išsamiau nupasakoti užsienio muzikinę sceną, bendraudavo su skirtingų šalių muzikos grupėmis. Apklausti pateikėjai nurodė palaikę ryšius su daugiau nei 35 šalių muzikos grupėmis, fanzinų leidėjais. Fanzinai tapo pagrindiniu informacijos, kurios negalėdavai gauti oficialiojoje žiniasklaidoje, nesidominčioje jaunimo subkultūromis, šaltiniu. Jų autoriai pasakodavo įspūdžius apie aplankytus koncertus, sporto, alternatyviosios muzikos ir kitus renginius, apie kuriuos oficialioji žiniasklaida nerašydavo. Taip pat recenzuodavo alternatyviosios muzikos grupių įrašus ar kitus Lietuvos fanzinius, publikuodavo savo kuriamą poeziją, įvairių žanrų apsakymus, anekdotus. Skirtingos subkultūros fanzinius iliustruodavo asmeninė kūryba, fantastiniai, groteskiški, neretai galintys šokiruoti ar tiesiog neestetiški piešiniai. Jaunimo kultūros grupės (pavyzdžiui, skinhedai, pagonys, metalistai, pankai) fanzinuose atvirai dėstydamo politines, religines ir kitokias pažiūras, nevaržomai išsakydavo radikalią nuomonę apie tautines mažumas, rasę, lytį, religiją ir kitas sau aktualias temas.

MOTYVACIJA KURTI FANZINUS

Daugiau nei vieną fanzino numerį paprastai išleisdavo fantastų, metalistų, pankų jaunimo kultūrinės grupės (žr. schemą). Kiek mažiau fanzinų leisdavo futbolo fanų, gotų, pagonių ir kitos jaunimo kultūrinės grupės.

Leisti fanzinius skirtingų kultūros grupių jaunimą motyvuodavo įvairios priežastys. Iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo tai buvo oficialių ar neoficialių leidinių dominančiomis temomis trūkumas, antisovietiniai jaunimo judėjimai, patriotinės paskatos, vakarietiškos kultūros idėjos. 10-ajame dešimtmetyje kurti ir platinti fanzinius motyvavo poreikis pristatyti mėgstamą muziką ir veiklą. Fanzinų kūrėjams buvo svarbus socialumas, galimybė susipažinti su bendraminčiais, pasidalyti nuomone ir įžvalgomis, išsakyti pilietinę poziciją, maištauti. Pateikėjai

pripažino, kad kurti fanzinius galėdavo skatinti ir asmeninės priežastys, tokios kaip noras pirmiems gauti nemokamų užsienio muzikos grupių įrašų ar užsienio šalių leidinių, galimybė pabendrauti su muzikantais imant interviu, patekti į koncertų užkulisius. Ne mažiau svarbi buvo asmeninė saviraiška, turiningas ir įdomus laisvalaikis, leidybos patirties įgijimas, kai kuriuos fanzinių leidėjus paskatinęs užsiimti profesionalia leidyba ar žurnalistika.

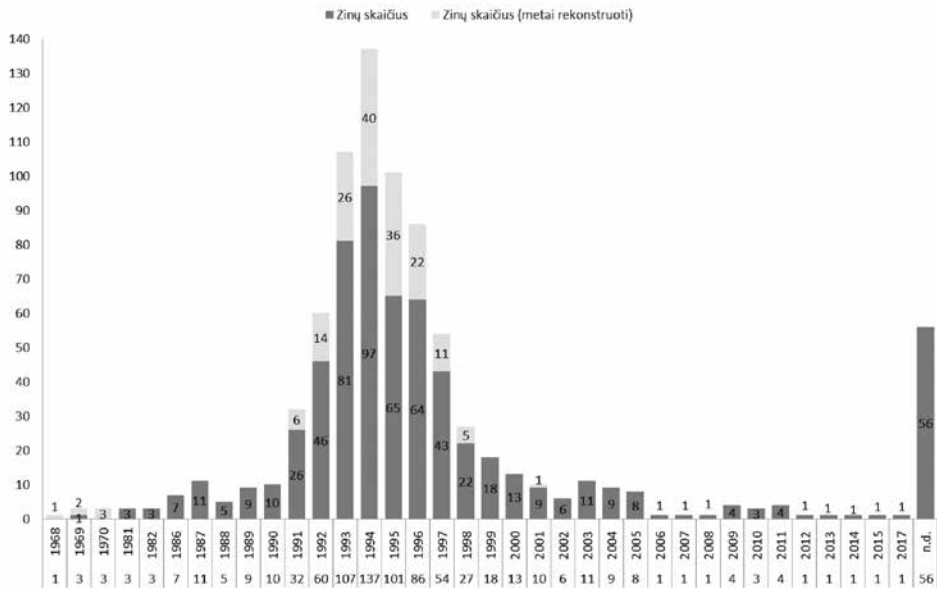

Skirtingų subkultūrų leidžiami fanzinių numeriai Lietuvoje. Schemoje pateikiami surinkti duomenys apie skirtingų jaunimo kultūros grupių fanzinius. JAUKA „Lietuvos žinių kolekcija“, kiti (internete ir iš pateikėjų) surinkti fanzinių duomenys

FANZINŲ PAPLITIMO TENDENCIJOS

Tirdamos Lietuvos fanzinių leidimo, kūrimo ir platinimo laikotarpį (žr. schemą), iš viso panaudojome 809 dokumentus, t. y. popierinius leidinius, fanzinius, jų priedus, naujienlaiškius, žurnalus, katalogus, laikraščius. Neįtraukėme pavienių fanzinių numerius reklamuojančių skrajučių, lankstinukų, platinamų kartu su fanzinais per laiškus ar jaunimo susibūrimo vietose, kavinėse, koncertuose, kituose renginiuose.

Fanziniuose, priešingai nei oficialiojoje spaudoje, gali nebūti nurodyti tikslūs sukūrimo ar leidybos metai arba vieta. Todėl 167 (iš 809) tyrimui panaudotų dokumentų sukūrimo metus rekonstravome remdamosi straipsniuose pateikiama informacija, aprašomų įvykių, muzikinių albumų, fanzinių recenzijų, koncertų datomis. Jei būdavo galimybė, leidimo metus prašydavome patikslinti pačių kūrėjų. 56 leidinių leidimo metų rekonstruoti nepavyko.

Lietuvos fanzinių leidimo metai ir skaičius. Schemoje pateikiami surinkti duomenys apie fanzinių išleidimo metus. JAUKA „Lietuvos žinių kolekcija“, kiti (internete ir iš pateikėjų) surinkti fanzinių duomenys

Reikia paminėti, kad nėra žinomas ir tikslus neformalių Lietuvos jaunimo XX a. 10-ajame dešimtmetyje kurtų fanzinių skaičius¹¹: jie nebuvo registruojami oficialiai nei nuolat renkami, todėl sudarydamos schemą įtraukėme tik tuos fanzinius, kurie iki 2023 m. kovo buvo įtraukti į JAUKA „Lietuvos žinių kolekciją“ (iš viso 507). Be to, atliekant tyrimą buvo susisteminti 302 fanzinių kolekcininkų suskaitmeninti ir asmeninėse jų kolekcijose saugomi leidiniai, neįtraukti į „Lietuvos žinių kolekcijos“ duomenų bazę, taip pat pasinaudojome fanzinių kūrėjų, kolekcininkų, skaitytojų suteikta informacija apie kitus kurtus ar skaitytus lietuviškus fanzinius, kurių originalių popierinių variantų neišlikę. Į tyrimą įtraukėme ir internetinėse jaunimo kultūros grupių svetainėse skelbiamus duomenis apie Lietuvoje pasirodžiusius fanzinius [1, 9], taip pat įvairių jaunimo kultūros grupių 7–9 dešimtmečiuose savilaida pasirodžiusius neformalius asmeninės kūrybos leidinius.

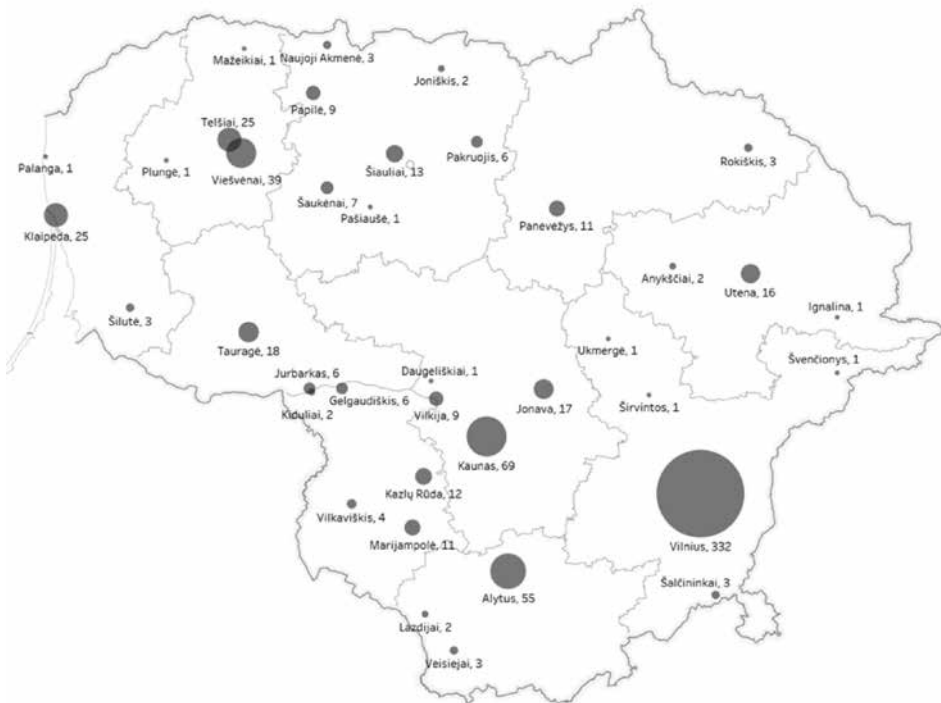
Surinkti duomenys rodo, kad 1986 m. padaugėjo fantastikos mėgėjų mažatiražių leidinių. 1988 m. pasirodo pirmieji pankų fanzinai (*Mūsų ašigalyje* – Vilniuje, *Gatvės vaikai* – Švenčionyse). Atskirų fanzinių numerių daugėja 1990–1992 m., o 1994 m. jų leidyba pasiekia piką. Tais metais surinkti 137 leidiniai, iš jų apie 50 naujų fanzinių pavadinimų. Po 1998-ųjų surinktų dokumentų nuosekliai mažėja – tai sietina su kintančiu jų leidybos pobūdžiu. Anksčiau artimiems draugams,

¹¹ Ugniaus Liogės duomenimis, 1993 m. užfiksuoti išėję 54 fanzinių numeriai, 1994 m. – 79, 1995 m. – 122 (Liogė 1996: 12).

asmeniniais laiškais paštu ar kitaip platinti fanzinai, atsivėrus naujoms sklaidos galimybėms, persikelia į interneto erdvę ir (arba) praranda populiarumą pakitus jaunimo kultūros grupių bendravimo formoms – juos pakeičia bendravimas interneto forumuose, kitose internetinio bendravimo platformose.

FANZINŲ GEOGRAFINIS PAPLITIMAS

Susisteminius tiriamų fanzinų leidimo vietą (žr. žemėlapi) matyti, kad šie leidiniai buvo kuriami visuose Lietuvos regionuose – tiek didžiuosiuose Lietuvos miestuose, tiek miesteliuose.

Lietuvos fanzinų leidimo vieta ir atskirų pavadinimų skaičius. Žemėlapyje pateikiami surinkti duomenys apie fanzinų numerius ir jų išleidimo vietą. JAUKA „Lietuvos žinių kolekcija“, kiti (internete ir iš pateikėjų) surinkti fanzinų duomenys

Žemėlapiui sudaryti panaudoti 809 leidinių numeriai, iš jų 86 (11 proc.) leidimo vieta liko nežinoma. Daugiausia jų išleista Vilniaus mieste (41 proc.), kiek mažiau – Kaune (9 proc.), Alytuje (7 proc.), Viešvėnuose (5 proc.). 3 proc. fanzinų buvo leidžiami Telšiuose, Klaipėdoje, po 2 proc. – Tauragėje, Jonavoje, Utenoje. Likusieji miestai sudaro 1 proc. išleistų fanzinų (Šiauliai, Kazlų Rūda, Marijampolė, Panevėžys, Vilkija, Papilė, Šaukėnai, Jurbarkas, Gelgaudiškis, Pakruojis). Pavienių

fanzinų (mažiau nei po 1 proc.) sukurta Vilkaviškyje, Šilutėje, Rokiškyje, Veisiejuose, Naujojoje Akmenėje, Kiduliuose, Anykščiuose, Joniškyje, Šalčininkuose, Lazdijuose, Daugeliškiuose, Pašiaušėje, Ukmergėje, Širvintose, Mažeikiuose, Plungėje, Ignalinoje, Palangoje, Švenčionyse.

IŠVADOS

Sovietinė santvarka, individualaus kūrybingumo ribojimai, Vakarų kultūros igno-ravimas, spaudos cenzūra ir kiti draudimai varžė vakarietiško alternatyviosios kul-tūros idėjų sklaidą Lietuvoje. Todėl XX a. 7–9 dešimtmečiuose plito neoficiali savilaida, pavieniai vakarietiškas jaunimo idėjas reprezentuojantys asmeniniai są-siuviniai, laikraščiai, pasiekiantys tik siaurą artimų draugų ratą. Pirmieji Lietuvoje neformalaus jaunimo leidiniai, vadinami fenziniais, fanziniais, ziniais, pasirodė 9-ojo dešimtmečio pabaigoje, suaktyvėjus jaunimo alternatyviosios kultūros grupėms (pankų, metalistų ir kt.), ir gausėjo 10-ojo dešimtmečio pradžioje, pirmaisiais Lie-tuvos atkurtos nepriklausomybės metais, panaikinus iki tol veikusią spaudos cen-zūrą. 10-ajame dešimtmetyje, Lietuvoje suaktyvėjus andergraundo kultūriniam judėjimui, fanzinai išpopuliarėja, ima plisti Vakarų kultūroje paplitusio termino *fanzinas* originalios ir kūrybiškos variacijos.

Fanzinų kūrimas ir platinimas jų gyvavimo metu leido jaunimui realizuoti kū-rybingumą, aktualizavo kultūrinius, socialinius, individualius poreikius, kultūrinio ir socialinio gyvenimo aktualijas, įvairių idėjų sklaidą, įprasmino neformaliojo jau-nimo tapatybės raišką. Palyginus paskutiniame sovietmečio dešimtmetyje leistus fanzinius su vėlesnio laikotarpio neformaliąja spauda matyti turinio skirtumai, susiję su socialiniu kontekstu, reflektuojamu laikraščių leidėjų. Sovietmečio fanzinuose išsakomas požiūris į dominuojančią santvarką, jiems būdinga ironija ir groteskas, atsispindintys tekstuose ir piešiniuose. Vėlesniu metu jaunimo subkultūrų idėjos plito, daugėjo fanzinų kūrėjų, todėl leidiniuose imama akcentuoti svarbias kultūri-nio andergraundo aktualijas.

Fanzinų leidyba klestėjo nuo 1990 iki 1994 m., vėliau laikraščių aptinkama vis mažiau, o nuo 2006-ųjų pasitaiko nebent pavienių. Nors aktyviausiai fanzinai buvo leidžiami didžiausiuose Lietuvos miestuose – Vilniuje ir Kaune, jų paplitimas apima Lietuvos miestus ir miestelius visuose geografiniuose regionuose.

ŠALTINIAI

- Beresnevičius 1989 – Gintaras Beresnevičius. „Kaip atsirado fantastikos mėgėjų judėjimai“, *Informacinis laikas fantastų klubams* 1, Vilnius, 1989 sausis (<https://fantastika.lt/fanzinas-infosfera/>).
 BIN [1970] – *BIN (Beat International News)* 5, Kaunas, [1970] (<https://jauka.knf.vu.lt/page/770>).

- Deathmare 1990 – A. Norvaiša (vyr. red.). *Deathmare* 1, Kaunas, 1990 (<https://www.pressofdarkness.com/fanzines/deathmare1>).
- DR 1994 – Diana Butkienė, Elzė Surgailytė, Audronė Vodzinskaitė. *Dorado raganos* 1, 1994 balandis.
- Humus – *Humus* 3, Marijampolė, [1995] (<http://jauka.knf.vu.lt/page/238>).
- InfoSFera 1989 – *InfoSFera* 2 (vasaris–kovas), Vilnius, 1989 (<https://fantastika.lt/fanzinas-infosfera/>).
- InfoSFera 1990 – *InfoSFera* 1 (8) (sausis–vasaris), Vilnius, 1990 (<https://fantastika.lt/fanzinas-infosfera/>).
- KNK 1990 – *Koks Nors Kelias* 0,5, Kaunas, 1990 balandis (<http://jauka.knf.vu.lt/page/256>).
- Kunčinas 1995a – Domas Kunčinas. „Pasidaryk pac... ziną?!“, *Moksleivis* 5, Vilnius, 1995.
- Kunčinas 1995b – Domas Kunčinas. „Pasidaryk pac... ziną?!“, *Moksleivis* 6, Vilnius, 1995.
- Liogė 1993 – Ugnius Liogė. „‘Wounded’ – tik apie tai kas originalu ir gerai“, *Mes!* 3, Vilnius, 1993.
- Metall’Em All 1990 – *Metall’Em All* 1, Veisiejai, 1990 (<https://www.pressofdarkness.com/fanzines/metalemall1>).
- Mizaras 1993a – Vytautas Mizaras. „Lietuviški fanzinai: Raganos ir Alus“, *Mes!* 3, Vilnius, 1993.
- Mizaras 1993b – Vytautas Mizaras. „Lietuviški fanzinai: (1) Revelation“, *Mes!* 11, Vilnius, 1993.
- Mizaras 1993c – Vytautas Mizaras. „Lietuviški fanzinai: KNK“, *Mes!* 12, Vilnius, 1993.
- Mizaras 1994a – Vytautas Mizaras. „Lietuviški fanzinai: Laumės ir Vynas“, *Mes!* 16, Vilnius, 1994.
- Mizaras 1994b – Vytautas Mizaras. „Lietuviški fanzinai: Decibelai Offensive“, *Mes!* 24, Vilnius, 1994.
- Mūsų ašigalyje 1988a – *Mūsų ašigalyje* 1, Vilnius, 1988 m. rugsėjis.
- Mūsų ašigalyje 1988b – *Mūsų ašigalyje*, Vilnius, 1988 m. spal. 21.
- Nemunas 1989 – *Nemunas* 1, Kaunas, 1989.
- Nemunas 1991 – *Nemunas* 7, Kaunas, 1991.
- NSDB – Naujųjų skolinių duomenų bazė, parengė Lietuvių kalbos instituto Sociolingvistikos skyrius (doi: <https://doi.org/10.35321/nsdb>).
- Paskutinis šauksmas 1996 – *Paskutinis šauksmas*, Viešvėnai, 1996 balandis.

INTERNETO ŠALTINIAI

- [1] *Press of Darkness*, 2023-03-16 (<https://www.pressofdarkness.com/>).
- [2] „Zinai“, *Facebook*, 2023-03-16 (<https://www.facebook.com/profile.php?id=100063549512643>).
- [3] „30’ zinų paroda“, *Facebook*, 2023-03-16 (https://www.facebook.com/events/940839599260469/?active_tab=about&locale=ms_MY).
- [4] „Veiklos Kauno menininkų namuose AUDRA / Šiuolaikinio miesto festivalis“, *Kultūros informcentras*, 2022-07-01 (<https://kultura.kaunas.lt/renginys/veiklos-kauno-menininku-namuose-audra-siuolaikinio-miesto-festivalis/9406>).
- [5] „Lietuvos zinų kolekcija“, *Skaitmeninis Lietuvos jaunimo kultūros archyvas*, parengė Vilniaus universiteto Kauno fakulteto skaitmeninės humanitarikos grupė, 2023-03-31 (<http://jauka.knf.vu.lt>).
- [6] „FKBiuletenis“, *Fantastika.lt*, 2023-01-23 (<https://fantastika.lt/fkbiuletenis/>).
- [7] „Glavlitas“, *Vikipedija, Laisvoji enciklopedija* (2022 m. lapkričio 26 d.), 2023-03-31 (<https://lt.wikipedia.org/w/index.php?title=Glavlitas&oldid=6760756>).
- [8] „Fanzine“, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2023-03-31 (<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Fanzine&oldid=1145434971>).
- [9] „Fanzinai“, *Fantastika.lt*, 2023-01-20 (<https://fantastika.lt/category/fandomas/fanzinai/>).

LITERATŪRA

- Androutsopoulos Jannis K. 2000. “Non-standard spellings in media texts: The case of German fanzines”, *Journal of Sociolinguistics* 4 (4), p. 514–533.

- Art Libraries Journal 2018 – *Art Libraries Journal* 43, special issue 2: *Zines and Libraries in the UK* (<https://www.cambridge.org/core/journals/art-libraries-journal/issue/3AE0B0060A0E11005D547D3BAEC1CF91>).
- Atton Chris 2001. “Alternative media”, in: Chris Atton, *Alternative Media*, London: Sage, p. 1–172.
- Bartel Julie 2004. *From A to zine: Building a winning zine collection in your library*, Chicago: American Library Association.
- Chester Gail 2002. “The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK”, *Women’s Studies International Forum* 25 (2), p. 193–207.
- Daugavietis Jānis 2022. “Music Samizdat as Zines? The Case of ‘Ot Vinta’ from Soviet Latvia”, *Forum Historiae* 2 (14), p. 73–92 (<https://doi.org/10.31577/forhist.2020.14.2.5>).
- Duncombe Stephen 1997. *Notes from underground: Zines and the politics of alternative culture*, New York: Verso.
- Flont Mateusz 2017. „(Anty) estetyka wizualna polskich zinów: część I: ‘trzeci obieg’ w latach 80“, in: *Badanie i projektowanie komunikacji* 6, Wrocław: Wydział Filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego, p. 248–264.
- Forum Historiae 2020a – *Forum Historiae* 14 (1), Institute of History, Slovak Academy of Science (<http://www.forumhistoriae.sk/en/tema/fanzines-historical-and-interdisciplinary-perspective>).
- Forum Historiae 2020b – *Forum Historiae* 14 (2), Institute of History, Slovak Academy of Science (<http://www.forumhistoriae.sk/en/tema/self-publishing-and-building-glocal-scenes>).
- Guerra Paula, Quintela Pedro 2014. “Spreading the message! Fanzines and the punk scene in Portugal”, *Punk & Post-Punk* 3 (3), p. 203–224 (https://doi.org/10.1386/punk.3.3.203_1).
- Guerra Paula, Quintela Pedro 2020. *Punk, Fanzines and DIY Cultures in a Global World*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Haynes Richard 1995. *The football imagination: The rise of football fanzine culture*, Aldershot, UK: Arena.
- Hroch Miloš, Carpentier Nico 2021. “Beyond the Meaning of Zines: A Case Study of the Role of Materiality in four Prague-Based Zine Assemblages”, *Communication, Culture & Critique* 14 (2), p. 252–273 (<https://doi.org/10.1093/ccc/tcab001>).
- Kahn-Harris Keith 2007. *Extreme metal: music and culture on the edge*, Oxford: Berg.
- Koh Rowena 2008. “Alternative literature in libraries: The unseen zine”, *Collection Building* 27 (2), p. 48–51.
- Liogė Ugnius 1996. *Fanzinai Lietuvoje 1988–1996*: bakalauro darbas, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Liubiniė Neringa 2009. „Metalo muzikos gerbėjų fanzinai: subkultūrinės grupės tapatybės kodai“, *Grupės ir aplinkos* 1, p. 199–220.
- Mažeikis Gintautas 1999. *Paraštės: minčių voratinkliai*, Šiauliai: Saulės delta.
- Millward Peter 2008. “The rebirth of the football fanzine: Using E-zines as data source”, *Journal of Sport and Social Issues* 32 (3), p. 299–310.
- Quintela Pedro, Guerra Paula 2016. “Punk fanzines in Portugal (1978–2013): a mapping exercise”, in: *Keep it simple, make it fast!: an approach to underground music scenes 2*, edited by Paula Guerra and Tania Moreira, Porto: University of Porto.
- Ramanauskaitė Egidija 2004a. „Jaunimo subkultūra ir kalba: Kultūrinio tapatumo išraiškos“, *Liaudies kultūra* 4 (97), p. 34–41.
- Ramanauskaitė Egidija 2004b. *Subkultūra. Fenomenas ir modernumas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Ryan Ciarán 2015. “Music fanzine collecting as capital accumulation”, *Participations: Journal of Audience and Reception Studies* 12 (2), p. 238–254.
- Siročić Zorica 2019. “Something new, something old and something borrowed: Post-Yugoslav millennial feminists in search for interpretative repertoires”, *Women’s Studies International Forum* 77, p. 102208.

- Steinberg R. Shirley, Parmar Priya, Richard Birgit, Quail Christine (eds.) 2006. *Contemporary Youth Culture: An International Encyclopedia 2*, Westport, London: Greenwood Press.
- Stoddart Richard A., Kiser Teresa 2013. "Zines and the Library", *Library Resources & Technical Services* 48 (3), p. 191–198.
- Šatūnienė Reda 2009. „Pankų subkultūrinės tapatybės bruožai Lietuvoje ir Vakaruoje“, *Grupės ir aplinkos* 1, p. 143–163.
- Šatūnienė Reda 2011. „‘Pasidaryk pats’ kultūros reprezentacijos neformaliose jaunimo grupėse (pankų subkultūros atvejis)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1 (28), p. 210–224.
- Vivant Elsa 2018. "Experiencing research-creation in urban studies. Lessons from an inquiry on the making of public space", *Cities* 77, p. 60–66.
- Weinstein Deena 2000. *Heavy metal: the music and its culture*, Boston: Da Capo Press.
- Worley Matthew 2015. "Punk, Politics and British (fan) zines, 1976–84: 'While the world was dying, did you wonder why?'" , *History Workshop Journal* 79 (1), p. 76–106.
- Worley Matthew 2018. "Whose culture? Fanzines, politics and agency", in: *Ripped, Torn and Cut: Pop, Politics and Punk Fanzines from 1976*, Manchester: Manchester University Press, p. 55–71.
- Worley Matthew 2020. "'If I had more time it could be better, but the new wave's about spontaneity, right?': Finding meaning in Britain's early punk fanzines (1976–77)", *Punk & Post Punk* 9 (2), p. 223–245 (https://doi.org/10.1386/punk_00028_1).
- Кушнир Александр И. 1991. «Дискретная энциклопедия рок-самиздата», in: *Контр Культ Ур'а* 3 (https://ex-pressa.ru/samizdat_arhiv/kontrkultura/kontrkultura_03/).
- Кушнир Александр И. 1994. *Золотое подполье. Полная иллюстрированная энциклопедия рок-самиздата (1967–1994). История. Антология. Библиография, Россия: Деком* (<https://coollib.net/b/420775/readp?p=37&cnt=9000>).

Straipsnis parašytas įgyvendinant skaitmeninės humanitarikos projektą „Lietuvos jaunimo neformalių savilaidos laikraščių („fanzinų“) duomenų bazės sukūrimas, atvėrimas visuomenei ir reiškinio tyrimai“, kurį remia Lietuvos mokslo taryba (projekto vykdymo metai 2021–2023, projekto sutarties Nr. S-LIP-21-30).

Gauta 2023-04-21